

УДК 808.5 : 37.013

Крутогорова Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, МФ НаУКМА. Коло наукових інтересів – естетика мови: історія української мови, риторика.

Poetae nascuntur, oratores fiunt

(Поетами народжуються, ораторами стають)

Тенденції суспільного розвитку в Україні актуалізували проблему риторичної навченості. Автор обстоює необхідність більш інтенсивного введення курсу загальної риторики в навчальні плани загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів. Розглядаються зв'язки риторики з іншими дисциплінами, визначається їхня специфічність, що дозволяє стверджувати: курс риторики цілком заслуговує на статус інтегративної дисципліни. У статті подається орієнтовне планування лекційного курсу, описуються методичні принципи організації одного з практичних занять на нефілологічних факультетах.

The author of the article proves the necessity of teaching the course of rhythorics at non-philological faculties of higher educational establishments. Connections of rhythorics with other academic subjects & its peculiarities are under the author's consideration.

Вислів, винесений нами в заголовок, – відомий з прадавніх часів. Історія свідчить, що розквіт грецької риторики співпадає з останніми десятиліттями існування афінської демократії, а розквіт римського красномовства, – із занепадом Римської імперії й утвердженням одновладдя.

Органічно вписалося класичне красномовство і в контекст європейської цивілізації, культури нових народів. Усі глобальні системи європейської культури розбудовувалися відповідно до законів класичної риторики (класицизм, романтизм, ренесанс). "Риторика", "ритор", "оратор" – слова, народжені древніми. Однак вони цілком невимушено почувуються в сучасній мові; сучасному світі. Чому? Названі вище періоди розквіту риторики змушують згадати про те, що біля витоків цієї форми інтелектуальної діяльності лежать два руйнівні філософські постулати: релятивізм і скептицизм. Обидва філософські явища стали реакцією грецького суспільства на розпад міфологічної свідомості й відсутність міцної ідеології, а значить – і морального підґрунтя. Навіть пересічний читач може помітити, що вищевикладене змушує сформулювати два

можливі питання-висновки: *риторика породила політичну кризу [1] чи політична криза є найбільш сприятливим часом для розвитку риторики? [2].* Дискусія з цих питань (якби така була) сьогодні мала б характер схоластичний. Ми не ставимо перед собою завдання включитися в дискусію, однак звертаємо увагу саме на друге запитання-висновок: воно наводить нас на досить прозору аналогію із сучасними суспільними процесами, що і пояснює інтерес до риторики сьогодні. У ситуації краху ідеалів та руйнування підвалин риторика є незамінним помічником: апелюючи переважно до минулого, вона свої формальні прийоми скеровує на захист моральності, справедливості, гуманізму, етичних норм... (хоча, заради справедливості, зауважимо, що риторика – меч двосічний: навіть Цицерон грішив супроти істини і підтримував своїх супротивників на догоду короточасних політичних вигод). Безперечним є те, що риторика посідає значне місце як в політичному житті, діловому спілкуванні тих країн, які найбільше пишаються своєю демократією (США, Німеччина), так і в їхніх освітніх програмах.

Тенденції суспільного розвитку в Україні – запровадження багатоманітних форм власності, економічних відносин, депутатська діяльність, активність громадських рухів і формувань і под. – викликають розповсюдження політичних дискусій, полемічних форм спілкування. Отже, проблема риторичної навченості актуалізувалася й у нас. Бо Україні доконче необхідні інтелектуальні особистості, високопрофесіональні політики, викладачі, правники. Оскільки риторика завжди була на чільному місці з-поміж базових класичних наук, виникає потреба розроблення навчальних курсів з цього предмета для шкіл різних типів та вищих навчальних закладів.

Уявний наш опонент уповні справедливо може поставити запитання: "А чи не буде це дублюванням вже існуючих програм з мови? Адже риторика – це робота зі словом. Упродовж багатьох років мова вивчається в школі, та й у вузах також є мовні курси." Запитання не зайве.

Шановний опоненте! А ви подивіться, вірніше, послухайте, як говорять наші народні депутати, люди, в котрих беруть інтерв'ю кореспонденти радіо й телебачення. Рідко можна почути інтелігентне мовлення, побудоване за законами логіки мовленнєвого висловлювання, не згадуючи вже всує ораторське мистецтво. А емоцій, нетерпимості до чужої думки – через край. Не можна назвати взірцевим ораторським витвором і мовлення багатьох вчителів, викладачів та професорів вузів. І це при тому, що грамотне побутове й професійне мовлення – базовий елемент загальної культури.

У чім річ? Вірогідно, в тім, що в школі, попри всі зміни, внесені до програм, навчають не мовленню, а мові: граматиці, морфології, синтаксису. Навчають читанню й письму. Шкільні програми з розвитку зв'язного мовлення орієнтовані переважно на структурування писемного варіанту висловлювання.

У вузах (на нефілологічних факультетах) вивчається мова писемного ділового спілкування. А коли згадати про тотальну комп'ютеризацію, то виникає реальна загроза людству – відмирання живого мовлення, а разом з ним і живої думки.

У цьому немає перебільшення, шановний наш опоненте. Адже психологічні дослідження підтверджують, що мовлення – це орган формування й формування думки. Відомо також, що коли якийсь орган чи людська функція залишаються тривалий час бездіяльними, вони атрофуються, тобто стають нежиттєздатними. Л.С.Виготський писав, що значення (якими обмінюються, які обговорюють під час спілкування, зокрема наукові поняття) "належать

до царини речей у такій самій мірі, як і до царини думки". Він показав, що "спілкування з необхідністю передбачає узагальнення", і встановив пряму залежність між розвитком пізнавальних процесів, перш за все мислення, та розвитком мовленнєвого спілкування [4, с. 17]. Отже, спілкування (діалог) є необхідною передумовою індивідуального психічного та інтелектуального розвитку. Згадаймо, повний акт інтелекту (згідно з Клапаредом) передбачає наявність трьох основних моментів: запитання, що орієнтує на пошук, гіпотези, яка випереджає рішення, й контролю, що відбирає їх [6].

Традиційне навчання (а воно сьогодні переважно традиційне) розбудовується як передавання інформації від учителя до учня, від викладача до студента, що зводить до мінімуму можливості формулювання думки в мовленні.

Ігор Шведов (письменник, актор, режисер, лектор) був присутній на публічній зустрічі з К.І.Чуковським (до речі, тонким стилістом), де став свідком такого діалогу:

– Дорогий Корнію Івановичу, скажіть, будь ласка, як підвищити якість своєї мови?

– Немає нічого простішого. Щоб підвищити якість своєї мови, необхідно підвищити якість свого інтелекту [9, с. 29].

Дотепна відповідь обізнаної людини, чи не так?

Читач може зробити передчасний висновок про те, що ми критикуємо шкільні та вузівські програми з мови та методи їхнього викладання. Аж ніяк (принаймні, в даному випадку). Ми намагалися підвести лише до думки, що система навчання (шкільного, вузівського) має передбачати навчальний курс (дисципліну), де синтезуватимуться набуті знання про той чи інший предмет, явище, а отже – дійсність. Лише синтез розрізнених знань може дати максимально об'єктивізоване уявлення про предмет, принципи моделювання буття.

Процедура навчання сьогодні пропонує якомога раніше визначитися щодо того "сегмента" діяльності, яким ми обмежимо все подальше життя, згідно з якою "полічкою" чи "скринькою" ми будемо обирати свої духовні інтереси. Ми звикли до цього як до природного й апріорного ходу, забуваючи, що це лише наше власне, суб'єктивне, відверто кажучи – гвалтівне каталогізування. Сама природа (як зовнішня, так і наша власна) нічого не знає про те, як ми її розтинаємо, на які удільні князівства дисциплін ми її поділили для власної зручності; сама природа живе не за законами феодалного суспільства, а за законами єдиного й гармонійного цілого [3, с. 15]. Саме до реалізації цих законів прагне й людське

суспільство, й окрема особистість.

"Цехова" вченість, безперечно, потрібна: повинен же хтось орати, сортувати, вимірювати, рахувати, класифікувати... Але цивілізації й прогресу сприяють особистості творчі. Передумовою ж творчості є знання й здібності, розвинуті і мистецтвом, і філософією, й окремими науками. Доказом цього можуть слугувати відкриття в галузі кібернетики, де несподівано переплітаються науки й напрями, які ніколи навіть близько не сусідили: естетика й технологія, соціологія й фізіологія, біологія й приладобудування, фізика й психологія, лінгвістика й математика. Вигадлива інтеграція дисциплін виявляється під час дослідження проблем спадковості, космосу і под. Таким чином, з нагальною необхідністю встає потреба універсальності. Вона не є аномальною або винятковою, а, навпаки, нормою, яка порушується через різні соціальні умови, що заважають особистості виявити всю повноту інтересів та обдарувань. Приклади? Ось вони: Фома Аквінський, Роджер Бекон, протопоп Аввакум, Якоб Беме, Галілей, Ньютон, Лейбніц, Вольтер, Бюфон, Дідро, Кант, Руссо, Лессінг, Пушкін, Гумбольдт, Гаусс, Гегель, Герцен, Ч.Дарвін, Л.Тостой, Бальзак, Максвелл, Т.Шевченко, І.Франко, А.Енштейн, А.Чижевський, Дж.Бернал, Борн, А.Вінер, Н.Бор, Ломоносов, Гете, Колмогоров, Семенов, Глуш-ков, Чехов, Ф.Прокопович... Як бачимо, універсальність можна поставити під сумнів хіба що тоді, коли говорити про рівноталановиту діяльність. Але коли вести мову про *універсальний розвиток здібностей*, то духовне джерело, з якого беруться засоби для їхньої реалізації, – це мистецтво, філософія, дослідження окремих наук.

Коло замкнулося: процес навчання має спонукати до творчості, а творчість передбачає інтеграцію знань як щодо сфери матеріальної, так і сфери досліджень (особливо!). Перед освітою це ставить нові вимоги: передбачати в навчальних планах курси, що вироблятимуть навички застосування методів суміжних і несуміжних (традиційно) наук, концентрувати (а не губити) знання, орієнтувати інтелект не тільки і не стільки на запам'ятовування, скільки на те, щоб уміти плідно мислити. У дуже значній мірі ці завдання можуть бути реалізовані в курсі *риторики*. Ми назвали вище імена геніїв науки й мистецтва. Їхній геній витворився внаслідок поєднання раціонального й художнього методів дослідження. Чи не пора свідомо "готувати" цей сплав уже зараз?

Для початку з'ясуємо, що таке риторика. Ще раз

повертаючись до першої репліки нашого опонента, перш за все, зауважимо, що риторика не є власне лінгвістичною дисципліною. Феофан Прокопович (читав лекційний курс у Києво-Могилянській академії в 1708-1709 рр., написав підручник, що складався з 10 книг, був радником Петра Першого) визначав її як "царицю душ". За цією метафорою – думка про те, що ця дисципліна сприяє розвитку духовної самостійності особистості. Такій особистості імпонує протидія середовищу, в процесі якої в неї загострюється, як писав М.Бердяєв, "потреба себе виразити й відкарбувати своє обличчя". *Мету* загальної риторики (а ми маємо на увазі саме загальну риторику) М.Кошанський (автор підручників риторики в XIX ст., професор російської та латинської словесності, один з учителів О.Пушкіна) визначав як розкриття "здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спрямування" [5, с. 3].

Ф.Прокопович вважав, що риторика (як наука) позбавлена свого специфічного предмета: вона охоплює усі предмети, які цікавлять людину й можуть бути об'єктом інших видів мистецтва. До визначення риторики він приходив через формулювання *методу* (тут: мети), який полягає в тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді є правильними [7, с. 103-435].

Не будемо втомлювати читача викладанням сутності цілком наукової дискусії щодо визначення предмета риторики, яка ведеється з античних часів. Зауважимо лише, що сьогодні ми послуговуємося визначеннями як традиційними, що належать античній епосі (наприклад, Арістотелеве: "Риторика – мистецтво, подібне до діалектики, тому що вони обидві торкаються таких предметів, знайомство з якими може певною мірою вважатися спільним надбанням усіх і кожного і які не відносяться до галузі якоїсь певної науки" [1, с. 15-164]), так і нетрадиційними. І хоча другі – різноманітні, короткочасні і, як правило, невдалі – ми обираємо другий шлях. Зокрема той, де риторика визначається як наука про закони управління "мисленно-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності" [8, с. 48].

Риторика як навчальна дисципліна – курс, що інтегрує на багатьох рівнях ряд наук: філософію, логіку, психологію, лінгвістику, етику, поетику, естетику... На рівні лінгвістичному цей зв'язок виявляється в галузі стилістики, культури мовлення,

прагматики, що цілком зрозуміло, а також в предметі дослідження вербального тексту, оскільки дослідження з теорії тексту звичайно зорієнтовані на дві основні його властивості – зв'язність і цілісність. В орієнтаціях на зв'язність на передній план виступає опозиція правильність – неправильність в побудові зв'язного тексту, а в дослідженнях цілісності тексту потребує виявлення рівень функціональної завантаженості його елементів. Зважаючи на те, що риторика свій основний науковий інтерес спрямовує на *публічне* мовлення, тобто усне, і на текст на різних етапах його існування (задум/процес/продукт), ми бачимо вихід на питання інтертекстуальності, бо в публічному мовленні постійно виникає потреба цитування, створення додаткового смислу за рахунок асоціативних комбінацій, міжмовних текстових включень і под. Усе це підтверджує, з одного боку, зв'язок риторики з лінгвістикою, а з другого – безсумнівним є те, що вони доповнюють, збагачують одна одну, тобто риторика не паразит на лінгвістичному "тілі", а цілком доброзичливий сусід (сусідка). Обидві науки вимагають уваги до *форми* як глибинної суті відношень: в лінгвістиці – корелятивних (чисті й фізичні, або опозиційні), в риторичі – в системі "оратор-аудиторія" (де і виявляється зв'язок із психологією, психолінгвістикою).

Увага до форми в риторичі немає ніякого відношення до формалізму як прояву недоумкуватості. Не заради того, щоб побавитися новаціями, не на догоду застарілим правилам, не задля чванькуватого "самоутвердження" б'ється оратор-майстер над своїм творінням, а виключно з усвідомлення високого громадянського обов'язку, з поваги до людей, які прийдуть його слухати. Відомий адвокат, публіцист А.Коні сформулював це так: "Потрібна яскрава форма, в якій виблискує полум'я думки та щирість почуттів". Проблема моделювання мовленнєвого впливу та проблема форми об'єднують інтереси ще й таких наукових дисциплін, як теорія мовленнєвого впливу і пов'язану з нею теорію аргументації, зокрема когнітивну теорію аргументації, бо вона більш тісно пов'язана із завданнями моделювання мислення людини.

Показуючи зв'язки риторики з іншими науковими дисциплінами, ми, з одного боку, намагалися довести, що вона цілком заслуговує на статус інтегруючого курсу, а з другого – спробували виявити "точки їхнього дотику", аби переконатися, що ці дотичні зв'язки не споживацькі, а зумовлені системним процесом онтологізації знання [2, с. 12]. Усе вищевикладене дозволяє стверджувати, що

створення навчальних програм з курсу риторики – справа серйозна й відповідальна. Дилетантизм приводить часто до підміни курсу риторики (особливо на практичних заняттях) виконанням цілком лінгвістичних завдань, виразним читанням, лінгвістичним аналізом тексту і под.

Викладання курсу загальної риторики на нефілологічних факультетах в Миколаївській філії НаУКМА дозволяє авторові цієї статті поділитися набутим досвідом.

Структура лекційного курсу, який читається після Вступу, дещо відрізняється від класичних зразків, за якими риторичу ділили на п'ять частин ("Винайдення думок (Inventio)", "Розташування думок (Compositio)", "Прикрашання думок (Ornamenta)", "Запам'ятовування (Memoria)", "Виголошування промови (Exercitum)"):

I. Передумови формування красномовства у Стародавній Греції.

1. Принцип змагальності (агоністика).
2. Софістика як перший досвід формування особистості за допомогою раціоналістичного знання. Софістика й скептицизм.
3. Роль публічного слова в грецькій культурі.
4. Демократія й риторика.

II. Класична риторика (V-IV ст. до н.е.).

1. Видатні політичні оратори.
2. Система навчання в школах красномовства; перші вчителі красномовства.
3. Практика судового красномовства.
4. Риторичне вчення Арістотеля.

III. Риторика доби еллінізму (Греція, Республіканський та Імператорський Рим, Цицерон).

IV. Риторика й раннє християнство.

V. Слов'янська риторика (Київська Русь; середньовіччя; риторика в Києво-Могилянській академії; XX ст.).

VI. Жанри красномовства.

VII. Підготовка промови (задум, процес, виголошення).

VIII. Структура доведення. Види доказів. Аргументи раціональні та ірраціональні.

Поняття про риторичні прийоми.

IX. Риторичні фігури. Класифікація фігур і тропів.

X. Композиція (комунікативний та некомунікативний аспекти). "Позасюжетні" композиційні засоби оволодіння увагою.

Практичні заняття починаються ознайомленням з пам'яткою для оратора-початківця. Основні положення пам'ятки такі:

1. Ви можете і повинні бути цікавими для слухачів.
2. Ваше завдання – інформувати аудиторію не про абсолютно нове, а про нове у відомому. Ідеальна формула промови: "невідоме про відоме".
3. Чітко сформулюйте й запишіть: для чого, в ім'я чого буде виголошена промова.
4. Зберіть вичерпну інформацію про предмет промови.
5. У зібраному матеріалі визначте суперечливі пункти, сформулюйте систему доведення, орієнтуючись на реального чи уявного опонента.
6. Визначте моменти найбільш "вибухові" з емоціонального погляду, продумайте тактику полеміки.
7. Підготуйте вступ, завдання якого збудити увагу до порушеної проблеми.
8. Пам'ятайте про "кризу уваги"! (Напружений інтерес до однієї теми утримується в аудиторії близько 12-15 хвилин. Щоразу після цього критичного терміну активізуйте увагу аудиторії свіжою, оригінальною чи несподіваною тезою, дотепним поворотом сюжету, яскравим епізодом, курйозним фактом чи сміливою асоціацією).
9. Повністю запишіть текст промови, пам'ятаючи про "магічне число": 7 ± 2 (За Є.Ножиним (психолог), людина без ускладнень може засвоїти тільки *таку* кількість смислових чи мовленнєвих одиниць, тобто це обсяг оперативної пам'яті вашого слухача).
10. Тропи і фігури мають бути органічними, природними.

Практика підготовки перших промов показує, що вони позначені пустим багатослів'ям, відсутністю ілюстративного матеріалу, поверховістю суджень, поспішними й нелогічними умовиводами, намаганням впливати на аудиторію переважно у сфері чуттів, а не розуму. Тому у методичному коментарі до практичного заняття деталізується кожен "крок". Наприклад, під час підготовки промови на тему "Міфи як джерело інформації про минувшину" пропонується:

1. Підготуйтеся до виголошення промови на вказану тему.

- Жанр – академічний (науково-популярна лекція).
- Аудиторія – студенти економічного факультету І-го

курсу.

2. Як готувати промову:

- Осмисліть тему; у вигляді тез запишіть, що ви могли б повідомити з даної теми (до збирання матеріалів).
- За тлумачними та етимологічними словниками з'ясуйте значення слова "міф".
- Чим відрізняється поняття "міф" від понять "казка", "легенда"?
- Що таке "міфологічна свідомість"? (Згадайте, як це поняття трактувалось в курсах філософії, психології, естетики).
- Познайомтесь з монографією "Грецька міфологія" (Тахо-Годи А.А.Греческая мифология. – М., 1989) та з роботами З.Фрейда, К.Абрахама, О.Ранка, Г.Закса, К.Г.Юнга (Между Эдипом и Озирисом. Становление психоаналитической концепции мифа. – Львов; Москва: Совершенство, 1998).
- Відберіть матеріал до теми. Самостійно проаналізуйте один з міфів грецької чи слов'янської міфології.
- Далі працюйте у відповідності до пам'ятки.
- "Якщо ви будете розповідати про *власне* розуміння проблеми, про *власні* переконання й сумніви, якщо ви самі з собою публічно посперечаетесь, якщо дасте помітити те драматичне, захоплююче, патетичне й навіть смішне, що є в кожній соціальній проблемі, – аудиторія не відірве від вас очей" (Микита Толстой, професор, фізик, син письменника О.Толстого).

Після кількох самостійно підготовлених робіт у більшості слухачів цього курсу з'являється переконання, що успіх публічного виступу надійно забезпечує органічний сплав праці, знань, переконливості. А далі – складніші види робіт: жанр абсурду, виступи перед мікрофоном, участь у дискусії. Але про це – в наступних наших роботах.

Практика автора цієї статті показала, що майже всі слухачі курсу домоглися успіхів не лише у способах викладу думок, але й у способах впливу на аудиторію, сподіваємося, що і в житті. Воістину, "поетами народжуються, ораторами стають"!

Насамкінець зауважимо, що потреба самовираження, яка нуртує в молоді, знаходить своє річище в цьому курсі щонайповніше, бо постійно потрібно демонструвати власне бачення, власні переконання, власні сумніви, власну зрілість, власну громадянську позицію, вміння слухати, поступатися в несуттєвому.

Не кожен із слухачів курсу стане гарним оратором, але, сподіваємося, в риториці кожен став сильнішим.

Література

1. Античные риторика // Собр. текстов, коммент. / Под общ. ред. А.А.Тахо-Годи. М., 1978.
2. Баранов А.Н. Что нас убеждает?: Речевое воздействие на общественное сознание. – М.,1990.
3. Волков Г. Три лика культуры. – М., 1986.
4. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6 т. – М., 1982.– Т. 2.
5. Кошанский Н.Ф. Общая риторика. – СПб., 1836.
6. Пиаже Жан. Избранные психологические труды. – М., 1969.
7. Прокопович Феофан. Філософські твори. Про риторичне мистецтво. – К., 1979. – Т.1.
8. Сагач Г.М. Золотослів: Навч. посібник. – К.,1993.
9. Шведов Игорь. Искусство убеждать. – К., 1986.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2000